

Jolle Demmers
en Sameer
S. Mehendale

Neoliberale xenofobie in Nederland

Constructie van een vijand

In onderstaande tekst pleiten Jolle Demmers en Sameer S. Mehendale, respectievelijk politicoloog en schrijver, voor de noodzaak om de relatie tussen

xenofobie en neoliberalisme te erkennen en grip te krijgen op de complexiteiten van die relatie. In het geval van Nederland is de opkomst van xenofobie onderdeel van een overkoepelend proces: een grotendeels marktgecontroleerde overname van symbolische vormen van collectiviteit in een steeds verder geatomiseerde samenleving.

Door heel Europa en over het hele politieke spectrum zijn xenofobe en cultureel racistische motieven prominent geworden. Deze xenofobe omslag wordt meestal gezien als reactief: op 11 september, op de bomaanslagen in Madrid en Londen en op de verhoogde instroom van niet-westerse, 'illegale' immigranten. Dat is ook het geval in Nederland, dat recentelijk geobsedeerd lijkt door de 'bescherming' van het inheemse tegen het vreemde. Nederland werd ooit beschouwd als zeer progressief en *open-minded*, maar is nu één van de meest restrictieve en hardst straffende landen van de EU wat betreft beleid op gezinshereniging, integratie, asiel en deportatie.¹ Wij zullen hier echter beargumenteren, dat noch de radicale islam, noch immigratiecijfers verantwoordelijk zijn voor deze kentering. We willen dan salonfähige gemeenplaatsen die het nieuwe cultureel racisme zien als een product van op onlustgevoelens inspelende 'politieke entre-

1. Recentelijk hebben Human Right Watch, Amnesty International en de Europese Commissie verschillende aspecten van het Nederlandse immigratiebeleid bekritiseerd en omschreven als onmenselijk en discriminerend tegenover 'niet-westerlingen'. Deze bestraffende, criminaliserende praktijken zijn onder andere: de langdurige detentie (soms meer dan een jaar) van migrante minderjarigen, gezinnen met kinderen en slachtoffers van marteling, met zijn zessen op elkaar gepakt in een cel die weinig communicatie met de buitenwereld toestaat; een 'integratieproces' met dure verplichte examens; en een hiërarchie van landen van afkomst, waardoor gezinshereniging voor Marokkaanse en Turkse mensen in wezen onmogelijk wordt gemaakt. Zie: www.hrw.org/backgrounder/2008/netherlands0508/ 'Discrimination in the Name of Integration: Migrants' Rights Under the Integration Abroad Act', Human Rights Watch (mei 2008); 'The Netherlands: The Detention of Irregular Migrants and Asylum Seekers' (juni 2008), Amnesty International EUR 35/02/2008; 'Evaluation of the Family Reunification Directive', Commission of the EU, 2008, 610/3 (oktober 2008).

preneurs' of als de uitkomst van de manier waarop de media deze zaken representeren. De mobiliserende eigenschappen van deze actoren moeten natuurlijk worden herkend, maar de crux ligt elders en dieper.

Hoe ontstond deze verandering? Hoe kon een ooit (op zijn minst schijnbaar) ontspannen, tolerant en progressief land wat betreft immigratie- en etniciteitskwesties verworden tot één van de taaiste *hardliners* van Europa?

Eén van de belangrijkste scheidslijnen van de naoorlogse politiek – hoe de economie te runnen – eindigde na het huwelijk tussen socialisten en liberalen in het Paarse kabinet van 1994 in de wijdverspreide consensus, dat het neoliberalisme onvermijdelijk was: de onbetwiste nieuwe normaliteit. Grote verschuivingen op het gebied van economie, overheid en media veranderden het land in de jaren negentig snel en grotendeels stilzwijgend in een geheel vermarkte samenleving. Baanzekerheid veranderde in flexwerk, *subcontracting* en *outsourcing*, de publieke ruimte werd een private investeringsmogelijkheid, patiënten werden cliënten en burgers consumenten. Deze processen, hoe fundamenteel ook voor het dagelijks leven van de Nederlanders (voor hun onderwijs, welvaart, huisvesting, kinderopvang, zorg, werkzekerheid, pensioenen en sociale zekerheid), hielden desalniettemin het publiek nauwelijks bezig. De geaccepteerde onvermijdelijkheid van het geïmplementeerde beleid ('de economie is in slechte staat, er moet iets

gebeuren’) samen met de complexiteit van de neoliberale machtstechnieken – controle over de beeldcultuur is hierin cruciaal – en hun diverse, specifieke gevolgen voor de levens en toekomst van individuele burgers, beperkten niet alleen de vormen voor mogelijk verzet, maar zelfs de conceptualisering ervan. Het neoliberalisme werd niet bediscussieerd, laat staan gepolitiseerd of aangevochten: De voordelen waren simpelweg te duidelijk. Deze oude definitie van ideologie werd volledig gerealiseerd: ‘Sie wissen das nicht, aber sie tun es.’ Ze weten het niet, maar ze doen het.

Een essentieel element van het neoliberale project is atomisering onder de noemers vrijheid, vooruitgang en doelmatigheid – wat Bourdieu een programma noemde voor de ‘systematische vernietiging van collectieven’.² Om de neoliberale utopie van een geheel vercommercialiseerde vorm van sociaal leven te bereiken worden alle collectieve structuren die een obstakel zouden kunnen zijn voor de onbelemmerde heerschappij van het kapitaal in twijfel getrokken: de Staat, steeds meer opgesloten in een mondiaal stelsel van concurrerende staten; beroepsgroepen, door de individuatie van werk en lonen als de ogenschijnlijk doorgetrokken functie van individuele competenties; collectieven die de rechten van arbeiders ondersteunen; en zelfs de familie, die gedeeltelijk de controle verliest over de meest fundamentele consumptiepatronen door het instel-

len van doelgerichte marketing op leeftijdsgroepen.

Een begrip van de erosie van eerdere vormen van collectiviteit (zowel reëel als ingebeeld) en hun vervanging door nieuwe, ‘vloeibare’ vormen van saamhorigheid is cruciaal in onze analyse van hoe het neoliberalisme heeft ingewerkt op het Nederlandse publieke zelfbeeld. We letten speciaal op het afbrokkelen van twee iconen bij uitstek van het naoorlogse Nederland: de sociale welvaartsstaat en de handelsnatie.

Onze bespreking van het verval van oudere vormen van collectiviteit en de opkomst van nieuwe vormen van saamhorigheid begint met een korte historie van de moderne Nederlandse samenlevingsstructuren. In de vroege twintigste eeuw speelden zich religieuze en politieke botsingen af in de Nederlandse samenleving. Tot in de jaren zestig zorgde dit voor een systeem van vrijwillige, sociale apartheid, waarbinnen verschillende verticaal georganiseerde gemeenschappen parallelle levens leidden. Deze zogenoemde zuilen kenden ieder hun eigen sociale instituties en werden gerepresenteerd door hun eigen politieke elites.³ Hele generaties, geboren tussen de jaren dertig en zestig van de twintigste eeuw, groeiden op als lid van de een of andere min of meer gedefinieerde zuil. Grofweg ingedeeld kenden protestanten, rooms-katholieken, socialisten en liberalen elk hun eigen kerk, school,

2. Pierre Bourdieu, *Firing Back: Against the Tyranny of the Market* (Londen: Verso, 2004).

3. Arend Lijphart, *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley: University of California Press, 1968).

sportclub, universiteit, krant, omroep, vakbond, woningbouwvereniging, politieke partij en bejaardenhuis.⁴

Na de jaren zestig begon echter een proces van ontzuiling, waarbinnen de welvaartsstaat, die al gestaag terrein won sinds de Tweede Wereldoorlog, nu zeer prominent werd en voor de natie identiteitsbepalend. De bijkomende alomtegenwoordigheid van welzijnsvoorzienende overtuigingen en verzorgingsstaatbeleid onderscheidde Nederland van veel andere westerse landen, in het bijzonder de Verenigde Staten. Met dit vernieuwde imago sprong Nederland eruit (zeker in eigen ogen) als een bastion van beschaving en wellevendheid ten opzichte van de ruwe *winner-takes-all*-mentaliteit aan de andere kant van de oceaan. Het daaruit voortvloeiende morele superioriteitsgevoel vormde zo voor een belangrijk deel het zelfbeeld van de natie.⁵ Het persoonlijke individualisme van de Swinging Sixties was daarbij een overwegend cultureel fenomeen en zat geworteld in de geruststellende socio-economische collectieven van de welvaartsstaat.

Maar in de laatste dertig jaar verloor het welvaartsstaatproject terrein en op dit moment is hij steeds harder aan het teruglopen: eerst lang-

4. Als lid van, bijvoorbeeld, de socialistische zuil stemt men de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, bekijkt de televisieprogramma's van de VARA, leest het Vrije Volk en stuurt zijn kinderen naar een staatsuniversiteit.

5. Deze verschuiving van verzuilde naar welvaartsstaat werd zowel gesymboliseerd als versterkt door de oprichting van de NOS (Nederlandse Omroep Stichting), een nationaal coördinerend en faciliterend instituut dat onder andere het dagelijks nieuws uitzendt, alsmede sport en verslaggeving van andere gebeurtenissen van 'nationaal' belang.

zaam in de jaren tachtig, gedeeltelijk vanwege de economische crisis in dat decennium, en in de jaren negentig met steeds grotere snelheid en ideologische kracht, vanwege de nederlaag van het communisme en de opkomst van het neoliberalisme. Verworvenheden zoals het traditionele ‘sociale vangnet’ werden nu gepresenteerd als achterhaalde en ondoelmatige verwennerij. De staat trok zich geheel volgens de nieuwe ideologische zekerheden langzaam maar zeker terug uit het publieke domein. Instituties zoals de emblematische nationale spoorwegen, posterijen en telefonie werden overhandigd aan privaatschap. De publieke ruimte werd letterlijk en in hoge mate vercommercialiseerd, zoals het hoofdstekantoor van Amsterdam dat veranderde in een winkelcentrum. Hierdoor werd de staat gereduceerd tot zijn bureaucratische, controlerende en surveillerende kern.

Een ander vervagend anker van het nationale zelfbeeld met veelgeprezen ‘oeroude wortels’ is het Nederlandse koopmanschap. Dit eeuwenoude nationale symbool zou inderdaad wel eens de vruchtbare bodem kunnen hebben verschaft voor het neoliberalisme. En in combinatie met de crisis van de jaren tachtig (toen de werkloosheid op recordhoogte lag sinds de Tweede Wereldoorlog) kan dit koopmanschap een verklaring bieden voor de snelle implementatie, bijna een nationale omhelzing, van die nieuwe ideologie. Maar de nieuwe krachten bleken verraderlijk. Globalisering koppelde uiteindelijk de Nederlandse *ethos*

los van haar vroegere symbolen van ondernemerschap. Neoliberalisme veranderde de Nederlandse nationale multinationals in volledig geglobaliseerde corporaties en bewerkstelligde een overgave aan de markt van haar ooit veel geroemde staatsondernemingen. Tijdens een congres in 2007 op het Holland Financial Center merkte de toenmalige minister van Financiën op, ter verdediging van neoliberale ideologie en in reactie op de publieke verontrusting over alweer een nationale multinational die de wereldmarkt op ging: 'De uitverkoop van Holland is een mythe, die leidt tot een onge-rechtvaardigd Oranje-gevoel.' Hierbij legt hij normatieve claims op dit 'Oranje-gevoel' door het af te wijzen, maar tegelijkertijd erkende hij het bestaan ervan. Ook wij merken het ongemak en onbehagen op dat deze tweezijdige transformatie veroorzaakt in veel sectoren van de Nederlandse samenleving. Met de implementatie van het neoliberalisme bloeiden sommige segmenten van de samenleving zeker op, maar de realiteit aan de keerzijde van deze medaille werd op zijn best beschouwd als bijkomend kwaad: temidden van de explosieve groei van de consumptie van de jaren negentig lieten ook bedelaars en daklozen hun gezichten zien in de Nederlandse straten. En met hen, voor het eerst in de recente geschiedenis, de angst om van de maatschappelijke ladder te vallen.

Deze erosie van nationale en collectieve identiteitsbepalende eigenschappen maakte, tegen een achtergrond van neoliberale atomisering,

ruimte voor de productie van nieuwe symbolen van saamhorigheid en uitsluiting. Ruimte die de recentelijk vercommercialiseerde media vervolgens snel vulden en exploiteerden. Om de rol van de commerciële media in deze dynamiek volledig te begrijpen is het belangrijk een beeld te schetsen van de voornaamste veranderingen van het Nederlandse omroepbestel. Tot 1988 bestond de Nederlandse televisie uit twee publieke kanalen. Verschillende omroepstichtingen, passend bij de verschillende zuilen en gericht op een min of meer specifiek publiek, kregen zendtijd gereserveerd voor hun programma's evenredig met de hoeveelheid leden van hun zuil. De komst van de neoliberale orde zorgde voor de afbraak van de wettelijke barricades die dit specifieke publieke uitzendbestel hadden beschermd. Nieuwe wetgeving stond de introductie van commerciële zenders toe en halverwege de jaren negentig waren zeven nieuwe commerciële televisiestations verschenen. Gesegmenteerde, op ideologie en religie gebaseerde uitzendingen maakten plaats voor marktpopulisme. De nieuwe televisiestations raakten snel verwickeld in een slag om kijkcijfers door elkaar telkens te overtreffen in vulgariteit en grofheid. In deze context is het interessant op te merken dat de vloedgolf aan 'wegstem'-shows (waar een individu tot Ander wordt bestempeld en door de rest van de groep wordt geëlimineerd) die de wereld het afgelopen decennium overspoelde, in Nederland was begonnen met 'Big Brother'.

De nieuwe marktmedia bedienden de opkomende sociale onzekerheid en bijbehorende noodzaak aan voorspelbaarheid. Deze werden snel gevat in iconen en incidenten van collectiviteit en saamhorigheid (vaak van korte duur), in het bijzonder rondom de 'vraagstukken' veiligheid en criminaliteit, gevat in het wij/zij-denken. Midden jaren negentig werd de tijd van de massale 'stille tochten' en populaire 'plechtigheden' ter ere van slachtoffers van straatcriminaliteit. Er ontstond een nationale obsessie met wat 'zinloos geweld' ging heten. Hier dienden de beelden en rituelen van collectieve rouw om een onschuldig slachtoffer als instant bevrediging van de behoefte aan saamhorigheid van de geïndividualiseerde burger. De nadruk op willekeurig geweld faalde echter als duurzame dichotomie. In de zoektocht naar beter houdbare categorisaties van saamhorigheid en uitsluiting bleek etniciteit uiteindelijk veerkrachtiger.

Mikken op minderheden: van racisme tot culturalisme

Door de neoliberale consensus binnen de gevestigde stromingen van de politiek en het bijbehorende verlies van zelfs maar de illusie van een nationale economie, resteerde in de economisch voorspoedige jaren negentig cultuur als voornaamste slagveld voor het opbouwen van een kiezers-aanhang. Er was een 'markt' voor op etniciteit gebaseerde politiek. Minderheden werden al snel het brandpunt van een verhit publiek debat.

De invasie van de Ander, de islamisering van Nederland, het bouwen van moskeeën, de hoofddoek, de boerka en de handdruk werden tot conflictgebieden gemaakt. Eindelijk kon de natie het langdurig gevoelde ongemak ventileren van de steeds maar groeiende aantallen allochtonen, zo ging het verhaal.⁶ Het is van belang om te wijzen op de verschillen tussen de sterke aanwezigheid van zulke symboliek in de nationale politiek enerzijds en anderzijds de praktische, depolarisende benadering van lokale autoriteiten. Een toepasselijke zaak is de controverse tussen de voorzitter van de Partij van de Arbeid (PvdA) en de PvdA-burgemeester van Amsterdam. Deze laatste stond zijn 'straatcoaches' toe om geen hand te geven aan leden van het andere geslacht omwille van (islamitische) religieuze motieven. De nationale leider protesteerde luidkeels door te verklaren dat 'in dit land de handdruk de norm is', waarbij hij voor het gemak vergat dat de opperrabijn van het land al sinds mensenheugenis

6. De Nederlandse institutionalisering van verschil werkt als volgt: je bent ofwel autochtoon ofwel allochtoon. Een allochtoon is iemand die in Nederland leeft met tenminste één in het buitenland geboren ouder. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) maakt onderscheid tussen een westerse (mag gerust vervangen worden door 'beschaafde') allochtoon (met ouders uit Europa, Noord-Amerika, Oceanië, maar ook Indonesië en Japan) en een niet-westerse allochtoon (Turkije, Latijns Amerika, Azië en Afrika). De termen worden veelvuldig en wijderspreid gebruikt, ofschoon in het dagelijks gebruik slechts diegenen uit de niet-westerse groep worden gelabeld als allochtonen. De theoretisch onbestaanbare derde generatie allochtonen valt nog steeds onder deze term (bijv. de Gemeente Rotterdam spreekt officieel van derdegeneratie allochtonen als individuen die tenminste één in het buitenland geboren grootouder hebben). In 2008, telde het CBS 1.8 miljoen niet-westerse allochtonen op een bevolking van 16 miljoen. Volgens het CBS telt Nederland 850.000 moslims.

weigert de handen van vrouwen te schudden (een feit dat nog nooit door iemand is gepolitiseerd).

Natuurlijk was het vraagstuk van de minderheden en de buitenlanders – verschillende zaken, maar in het publieke discours bijna altijd door elkaar gebruikt – niet nieuw op de Nederlandse politieke agenda. Maar de logica achter antiminderhedenpolitiek alsmede de vorm ervan, was nu fundamenteel anders. De jaren tachtig met hun economische verval en hoge werkloosheidscijfers kenden het klassieke type van de zondebok: 'Nederland is vol'; 'Ze stelen onze banen'; 'Ze misbruiken ons sociale zorgstelsel'. Maar het xenofobe programma bleek niet geschikt als politieke katalysator. Alleen een kleine nationalistische partij, de Centruumpartij (CP), pikte formeel het migratievraagstuk op, verder werd het met zorg buiten de gangbare politiek gehouden. Toentertijd was racisme simpelweg racisme en werd het automatisch gepareerd door het antiracistische discours van het naoorlogse tijdperk. De aanvallen van de CP op Surinaamse immigranten en gastarbeiders uit Italië en Spanje en later Turkije en Marokko werden door het gros van de politieke klasse afgedaan als provinciaal, inferieur en uit het verleden. In het verlengde hiervan werd integratie in het immigratiebeleid van de jaren tachtig uitsluitend gedefinieerd in sociaal-economische termen, daarmee het idee ondersteunend van 'integratie met behoud van identiteit'.

In de jaren tachtig werden migranten gepresenteerd als een bedreiging

van de nationale orde en socio-economische zekerheid. Vandaag de dag worden immigranten echter in toenemende mate geportretteerd als een bedreiging van het karakter van de natie, van de essentie van het Nederlanderschap. In de context van een geatomiseerde maatschappij en het verlies van collectieve referenties werd de consument-burger steeds gevoeliger voor het trekken en onderhouden van identiteitsgrenzen. Tenslotte kan het 'wij' alleen bestaan ten opzichte van 'wat we niet zijn'. En zo is een bloeiende markt ontstaan voor het ritualiseren en buitensluiten van de Ander – ongeacht een Rotterdamse of Amsterdamse geboorteplaats, ongeacht vloeiend Nederlands en beschaafde manieren. Segregatie en vijandige groepsdynamiek zijn hierdoor legitiem geworden.

In het neoliberale tijdperk is het antiminderhedensentiment niet alleen relevant en politiek functioneel geworden, maar het is ook veranderd van vorm: van racistisch naar culturalistisch, een ontwikkeling die de formulering van een tegenargument ernstig heeft bemoeilijkt. Het culturalistische verweer dat 'mensen gelijk zijn, culturen niet' of dat 'we niet tegen moslims zijn, maar tegen de islam' kende niet de emotioneel geladen en verwarde connotaties die racisme associëren met de traumatische nazi-bezetting uit het Nederlandse verleden. Zelfs het Nederlandse Hooggerechtshof volgde deze logica in een recente uitspraak over misbruik van artikel 137c: door de islam te beledigen worden niet

noodzakelijkerwijs ook moslims beledigd (dit laatste is strafbaar).

De eerste politicus van gewicht die pleitte voor een draai naar cultureel racisme was in 1991 de toenmalige leider van de rechtse Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Hij stond een 'harder' assimilatie-standpunt voor op het gebied van immigrantenintegratie. De oververtogenwoordiging van allochtonen in criminaliteits- en werkloosheidscijfers werd niet langer gezien in relatie tot hun gemarginaliseerde onderklassepositie, maar in plaats daarvan als cultureel bepaald en in het bijzonder vanwege de vermeende incompatibiliteit van de islam met de westerse democratie. De enige succesvolle strategie, volgens de VVD, bestond eruit 'politieke correctheid' en 'cultureel relativisme' los te laten en migranten onder druk te zetten zich aan te passen.

Vrijheid als grens

De opkomende markt van identiteitspolitiek zou incidenten van stedelijk geweld, criminaliteit door jonge Noord-Afrikanen (meestal Marokkanen) en gerapporteerde gevallen van onderdrukking en misbruik van vrouwen nu coderen als een botsing tussen culturen (premodern islamitisch stammengedrag tegenover westerse beschaving). Deze gedragingen werden herhaaldelijk gezien als karakteristiek voor de besloten gemeenschap van 'Marokkanen' (al snel een *pars pro toto* voor alle islamitische allochtonen). Tegen het einde van

het millennium werd ieder ongewenst incident aangaande immigranten (of in Nederland geboren allochtonen), maar vooral Marokkanen, landelijk nieuws. Bovendien waren het nu hun vermeende onvermogen met 'vrijheid' om te gaan en de typische 'onvrijheid' van de 'moslimcultuur' die hen 'onbeschaafd' en 'ongeïntegreerde' burgers maakten. Steeds meer werden de verworven vrijheden van de 'gewone' (lees: autochtone) Nederlander – seculariteit, individualisme, seksuele vrijheid, homoseksualiteit en zelfs pornografie – gesteld tegenover de onvrijheden op dezelfde terreinen van de moslimimmigranten. Integratie betekende steeds meer het maken van deze specifieke morele keuzes – integratie die is toegespitst op bepaalde culturele basisnormen als een voorwaarde voor burgerschap. Zoals Judith Butler het eufemistisch uitdrukte: 'Het is enigszins paradoxaal als de gedwongen aanname van culturele normen een voorwaarde wordt voor toegang tot een politieke gemeenschap die zichzelf definieert als de belichaming van vrijheid.'⁷

De seksuele vrijheid als instrument voor dwang en grensbepaling werd op de voet gevolgd door de vrijheid van meningsuiting, in het bijzonder die van de grove belediging. Een doodernstige anti-islamitisch politiek discours en een populaire cultuur van spot verwezen moslims gebrek aan 'tolerantie' en 'gevoel voor humor'. Het bedekte culturele racisme van de Nederlandse samenleving werd nu openlijk zicht-

7. Judith Butler, 'Sexual Politics, Torture, and Secular Time', in: *The British Journal of Sociology* (2008), jrg. 59, nr. 1, p. 4.

baar. Daarbovenop komt de dynamiek van het electorale bestel: een parlementair systeem van proportionele vertegenwoordiging zoals in Nederland heeft niet de macht om de onderbuikgevoelens van de meerderheid (lees: autochtonen) te weerleggen. Electorale logica verplicht de grootste partijen om naar de stem van de meerderheid te luisteren: toenadering zoeken met de 'allochtone' minderheid zou contraproductief kunnen werken. Aldus is er ook een zekere electorale motivering voor de huidige polarisatie.

Sommige delen van de politieke arena bestempelden het assimilatie-discours van de voorzitter van de VVD direct als 'moedig' en 'uitgesproken'. Toch bleef dit enkele jaren een grotendeels rechts vraagstuk; van invloed, maar niet dominant. Een toonaangevend essay van een journalist van socialistische huize, gepubliceerd in 2000 in *NRC Handelsblad*, veranderde dit. Het enigszins onsamenhangende stuk bepleitte een lichte versie van assimilatie maar had een emblematische titel: 'Het multiculturele drama'.⁸ In het essay werd beweerd dat de integratie van immigranten was mislukt, dat het beleid van multiculturalisme migranten had opgesloten in hun naar binnen gerichte gemeenschappen en dat daarmee een apathische, geïsoleerde onderklasse was geschapen. Verder werd de noodzaak benadrukt van onvoorwaardelijke aanpassing door (verplicht) de Nederlandse taal en geschiedenis te leren. Hier kwamen dan toch de

8. Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.

denkbeelden over integratie van links en rechts samen. De overeenkomsten tussen het linkse essay uit 2000 en de rechtse stellingen uit 1991 waren zo sterk, dat de voormalige VVD-voorzitter het had over een 'gevoel van déjà-vu'.⁹ 'Mislukte integratie' werd meer en meer gezien als de bron van alle ellende in de Nederlandse samenleving. De doodstroef van het multiculturalisme weerklonk in alle hoeken van het publieke domein.

De tegenstellingen tussen links en rechts vervaagden eerst op economisch vlak en later ook op het sterk in de media uitgespeelde minderheden-vraagstuk. Dit leidde tot een cultureel-nationalistische concurrentieslag, waarin iedereen elkaar probeerde te overtreffen met in de voorhoede de nieuwe naar hemzelf vernoemde politieke partij van Pim Fortuyn. Zijn populistische anti-islam en anti-establishment retoriek, nog versterkt door de gebeurtenissen van 11 september, vond gretig aftrek bij de Nederlandse kiezer: politieke correctheid was uit, islam-bashing in. Fortuyn trok kijkers en de media hielden van hem – hij was een kijkcijferkanon. Fortuyn vertegenwoordigde een raadselachtige samenkomst van oude tegenstellingen: voormalig socialist, parttime academicus, een dandy die het land rondging met twee schoothondjes in een Bentley met chauffeur, terwijl hij *oneliners* ten gehore gaf ('Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg'). Hij noemde de islam 'een achterlijke cultuur' en pronkte tegelijkertijd met zijn seksuele avontuurtjes met Marok-

kaanse jongens. In de peilingen schoot zijn partij omhoog. Het land leek aan de rand te staan van een nieuwe orde.

Een sleutel tot Fortuyns snelle succes was het onvermogen van de politici oude stijl uit het Paarse kabinet om een antwoord te formuleren op het nieuwe populisme. Zij waren verantwoordelijk voor het grootste gedeelte van de economische hervormingen van de jaren negentig, maar zagen niet de stilzwijgende ontvreemding die het had veroorzaakt. De economie bleef maar groeien en zij zagen geen reden tot zorg. Kwesties kwamen aan de orde die het buitensluitende repertoire in de samenleving voedden, zoals de aankomst van grote hoeveelheden asielzoekers in de jaren negentig, maar zij konden of wilden daar niet mee omgaan. Hun obsessie lag bij de mantra van de coalitie 'werk, werk, werk'. De nieuwe depressie en behoeftes die ontstonden door de neoliberale hervormingen voelden zij niet aan, waardoor alle 'onderbuikgevoelens' aan Fortuyn werden overgelaten.

Een week voor de verkiezingen werd Fortuyn vermoord. De verkiezingen vonden doorgang en de Lijst Pim Fortuyn (LPF) won vanuit het niets een verpletterende hoeveelheid van 26 zetels. De christendemocraten (CDA) en de rechtse VVD konden niet om een coalitie heen. Maar de kamerleden van de nieuwe partij vormden een haastig bij elkaar geraapt zootje zonder politieke ervaring en de 'revolutie' liep met een sisser af. De regering bleef 86 dagen zitten en de verkiezingen erna verloor de LPF haar meeste kiezers. 'Het

gedachtegoed van Pim' bleef echter nog lang doorklinken. Het werd actief omhelsd door verschillende splinterpartijen van de VVD, maar ook door grotere stromingen. Cultureel racisme bleef overheersen.

Neoliberale xenofobie

In de geatomiseerde samenleving van Nederland ontstond een zoektocht naar nieuwe vormen van saamhorigheid die hebben geleid tot een terugkeer naar de *ethnos*, met bijbehorende puurheidfantasieën en de moralisering van cultuur en burgerschap. Volgens de wetten van de markt repeteren en versterken de media dit gemeenschappelijke proces. Het neoliberale project heeft grotendeels onzichtbaar de collectieve standaarden en solidariteit van na de Tweede Wereldoorlog afgeschaft. Als ideale, identificeerbare brandpunten voor nieuwe repertoires van saamhorigheid en uitsluiting dienden de gezichten van immigranten.

Neoliberalisme mag dan technisch gezien agnostisch heten op het vlak van cultuur en ras, het neoliberale project is goed gediend door de permanente constructie van een Vijand (van binnen dan wel van buiten). De behoefte van de anders zo vervreemde consument-burgers om ergens bij te horen en opgenomen te worden kan zo worden bevredigd. Voorlopig, tenminste, is het huidige Nederlandse verstandshuwelijk tussen cultureel racisme en het neoliberale project zeker niet ongelukkig.